

العاملی، بیروت، دار المرتضی، ۱۴۱۸ق؛ **المعرفة و التاريخ: الفسوی** (م. ۲۷۷ق.)، به کوشش اکرم الامری، بیروت، الرساله، ۱۴۰۱ق؛ **المغازی: الواقدی** (م. ۲۰۷ق.)، به کوشش مارسدن جونس، بیروت، اعلمی، ۱۴۰۹ق؛ **منهاج السنة النبویه: ابن تیمیه** (م. ۷۲۸ق.)، به کوشش محمد رشاد، مؤسسة قرطبه، ۱۴۰۶ق؛ **وسائل الشیعه: الحر العاملی** (م. ۱۱۰۴ق.)، قم، آل البيت (ع)، ۱۴۱۲ق.

سید قاسم رزاقی موسوی

اییدوس ← ازیریس

اتحاف فضلاء الزمن ← تاریخ مکه

المکرمه

اتحاف الزائر و اطراف المقيم

للسائر: کتابی در آداب و احکام زیارت مرقد

نبوی ﷺ نوشته ابوالیمن عبدالصمد بن عبدالوهاب بن عساکر دمشقی شافعی (۶۱۴-۶۸۶ق.)^۱

این کتاب که نامش به معنای «ارمغانی برای زائر و هدیه‌ای از مقيم مدینه به مسافر آن» است، درباره آداب و احکام زیارت مرقد نبوی ﷺ نگاشته شده و راهنمای سفرهای

کوشش السقاء و دیگران، بیروت، المكتبة العلمیه؛ **شرح نهج البلاغه: ابن ابی‌الحديد** (م. ۶۵۶ق.)، به کوشش محمد ابوالفضل، دار احیاء الکتب العربیه، ۱۳۷۸ق؛ **صحيح البخاری: البخاری** (م. ۲۵۶ق.)، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۱ق؛ **صحيح مسلم بشرح النووي: النووي** (م. ۶۷۶ق.)، بیروت، دار الکتاب العربی، ۱۴۰۷ق؛ **الطبقات الكبرى: ابن سعد** (م. ۲۳۰ق.)، بیروت، دار صادر؛ **الطبقات: خليفة بن خياط** (م. ۲۴۰ق.)، به کوشش سهیل زکار، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۴ق؛ **الفهرست: ابن الندیم** (م. ۴۳۸ق.)، به کوشش تجدد؛ **الكافي: الكليني** (م. ۳۲۹ق.)، به کوشش غفاری، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش؛ **كتاب سليم بن قيس: الهلالي** (م. ۷۶ق.)، به کوشش انصاری، قم، الهادی، ۱۴۲۰ق؛ **المبسوط: السرخسی** (م. ۴۸۳ق.)، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۰۶ق؛ **مجمع البيان: الطبرسی** (م. ۵۴۸ق.)، به کوشش گروهی از علما، بیروت، اعلمی، ۱۴۱۵ق؛ **مجمع الرجال: علی القهپانی**، قم، اسماعیلیان؛ **مجموع الفتاوی: ابن تیمیه** (م. ۷۲۸ق.)، به کوشش عبدالرحمن، مكتبة ابن تیمیه؛ **المحبر: ابن حبيب** (م. ۲۴۵ق.)، به کوشش ایلزه لیختن شتیتز، بیروت، دار الأفاق الجديده؛ **المحرر الوجيز: ابن عطية الاندلسی** (م. ۵۴۶ق.)، به کوشش عبدالسلام، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۳ق؛ **مرآة الحرمين: ابراهيم رفعت پاشا** (م. ۱۳۵۳ق.)، قم، المطبعة العلمیه، ۱۳۴۴ق؛ **المستدرک علی الصحیحین: الحاکم النیشابوری** (م. ۴۰۵ق.)، به کوشش مرعشلی، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۰۶ق؛ **مسند احمد: احمد بن حنبل** (م. ۲۴۱ق.)، بیروت، دار صادر؛ **المصاحف: ابن ابی‌داود السجستانی** (م. ۲۷۵ق.)، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۵ق؛ **معالم مكة و المدينة من الماضي و الحاضر: يوسف رغدا**

۱. ملء العیبه، ص ۱۴۵؛ العقد الثمین، ج ۵، ص ۴۳۲.

زیارتی به مدینه و در بر دارنده تشویق زائران به اعمال و مستحبات این شهر مقدس است. امین الدین ابوالیمن عبدالصمد بن عبدالوهاب بن ابی البرکات بن حسن بن عساکر دمشقی شافعی، معروف به ابن عساکر، در دمشق زاده شد.^۱ وی از عموزادگان ابن عساکر، صاحب تاریخ دمشق، است.^۲ آموختن فقه و روایت را نزد ابن قدامه مقدسی (م. ۶۲۰ق.)، مجد الدین قزوینی (م. ۶۲۲ق.)، ابوالقاسم صرصری (م. ۶۲۶ق.) و جلدش ابوالبرکات بن عساکر (م. ۶۲۷ق.) آغاز کرد.^۳ در ۲۰ سالگی عازم بغداد شد و از استادان نامی آن دیار بهره برد و در سال ۶۴۱ق. از ابن نجار (م. ۶۴۳ق.) اجازه روایت *الدرة الثمينة فی اخبار المدینه* * را گرفت. (ص ۴۶-۴۷) در سال ۶۳۵ق. برای حج از بغداد راهی حجاز شد و از آن جا به شام بازگشت و از دانشمندان بزرگ دمشق، حمات، حلب، و حمص همچون ابوالوفاء (م. ۶۴۱ق.) (نک: ص ۱۷۵)، علم الدین سخاوی (م. ۶۴۳ق.) (نک: ص ۱۷۵) و شمس الدین دمشقی (م. ۶۴۸ق.) (ص ۶۷) بهره گرفت. بار دیگر به بغداد رفت و از آن جا به مصر سفر کرد.

در مدت اقامتش در مصر، در نبرد صلیبی هفتم معروف به دمیاط شرکت کرد و مجروح شد.^۴ پس از نبرد به سال ۶۴۸ق. به حجاز سفر کرد و باقی عمر خود را نزدیک ۴۰ سال در مکه و مدینه گذراند.^۵ از احوال شخصی او گزارشی دیگر در دست نیست.^۶ وی در این کتاب از ۶۵ تن روایت کرده که از ۱۸ تن آنان اجازه گزارش حدیث دارد. (ص ۲۶-۳۷، «مقدمه»)

ابن عساکر نزد مردم مصر، یمن و شام محبوبیت داشت و حکمرانان این سرزمین ها از او دعوت کردند؛ اما درخواست آنان را نپذیرفت و حجاز را ترک نکرد.^۷ او مدرّس علوم دینی بود و وصف مجالس فراوان درشش که در کتاب *ملء العیبه* آمده، نشان از توفیق او در تدریس و شاگردپوری دارد.^۸ محمد بن احمد مطری، نویسنده *التعریف بما آتست الهجرة*، کتابی مستقل در موضوع مدینه، از شاگردان اوست.^۹

نگاشته های ابن عساکر فراوان است؛ از

۴. ملء العیبه، ص ۲۱۳-۲۱۹.
 ۵. العبر، ج ۳، ص ۳۶۲؛ شذرات الذهب، ج ۵، ص ۳۹۶.
 ۶. الوافی بالوفیات، ج ۱۳، ص ۲۳۳-۲۳۴؛ العقد الثمین، ج ۵، ص ۴۳۲-۴۳۳.
 ۷. البداية و النهایه، ج ۱۳، ص ۲۵۸؛ العقد الثمین، ج ۵، ص ۴۳۴؛ عقد الجمان، ص ۳۶۷.
 ۸. ملء العیبه، ص ۱۴۷، ۱۹۳.
 ۹. التعریف، ص ۱۰؛ التحفة اللطیفة، ج ۴، ص ۳۶۲.

۱. الوافی بالوفیات، ج ۱۳، ص ۲۳۴؛ العقد الثمین، ج ۵، ص ۴۳۳؛ شذرات الذهب، ج ۵، ص ۳۹۵-۳۹۶.
 ۲. وفیات الاعیان، ج ۳، ص ۳۰۹؛ البداية و النهایه، ج ۱۲، ص ۲۶۱.
 ۳. الوافی بالوفیات، ج ۱۳، ص ۲۳۴؛ العقد الثمین، ج ۵، ص ۴۳۳.

اصطلاحات حدیث (ص ۸۴) و نکات لغوی و نحوی آن (ص ۲۷، ۹۷، ۹۹، ۱۴۱، ۱۵۰، ۱۸۵، ۱۹۹) مباحثی پیش می‌کشد. او از تکرار حدیث پروا ندارد و حدیث‌های دارای مضمون واحد را با سندهای مختلف یاد می‌کند. (۱۵۹-۱۶۵)

◀ **محتوای کتاب:** کتاب را می‌توان به دو بخش قسمت کرد:

▼ **۱. زیارت و آداب و احکام آن:** این بخش با موضوعات و مباحثی در تشویق و ترغیب خواننده به زیارت مدینه و مسجدالنبی آغاز می‌شود؛ مانند شفاعت پیامبر گرامی ﷺ برای زائران قبر ایشان (ص ۷-۲۱)، فضیلت سفر فقط برای سه مسجد (مسجدالحرام، مسجدالنبی و مسجدالاقصی) (ص ۲۳-۲۷) و فضیلت نماز در مسجدالنبی ﷺ. (ص ۳۰-۳۸) سپس اعمال، مناسک و آداب زیارت مرقد نبوی را از نیت تا وداع، گام به گام همراه مستندات روایی آورده است. او بر استجاب دعا، طلب شفاعت و پذیرش توبه در مسجدالنبی ﷺ تأکید دارد. (ص ۵۷-۶۱) صلوات بر پیامبر ﷺ، تلاوت قرآن و حمد و شکر خداوند از اعمالی هستند که در جای جای کتاب بر آنها تأکید رفته است. وی در کنار یادکرد آداب و سنن زیارت، به اموری می‌پردازد که آنها را بدعت می‌داند و نیز از مکروهات و محرّمات زیارت سخن می‌گوید.

جمله حاشیه بر الدرّة الثمینة^۱ و غزوة دمیاط^۲. او در سال ۶۸۶ق. یا ۶۸۷ق. درگذشت و در بقیع پشت قبة العباس به خاک سپرده شد.^۵

◀ **اهمیت کتاب:** *اتحاف الزائر* از مهم‌ترین و نخستین کتاب‌های زیارتی - مناسکی است که در آن شیوه‌ای نو برای راهنمایی زائران به کار رفته است. کتاب‌های پسین در موضوع مکه و مدینه مانند *التعریف بما آتست الهجره*^۶ و *تحقیق النصره*^۷ و *وفاء الوفاء*^۸ به این کتاب استناد کرده‌اند. اصرار رویان پرشمار برای گرفتن اجازه از ابن عساکر و حتی شاگردان او برای روایت این کتاب، گویای منزلت آن نزد محدثان است.^۹ ابن عساکر دقتی فراوان در گزارش اسناد حدیث‌ها داشته است. برخی منابع وی صحیح بخاری، صحیح مسلم، جامع ترمذی، مسند طیالسی، اخبار المدینه ابن زباله و الدرّة الثمینة هستند. او سلسله سند را کامل یاد می‌کند و درباره روای و نام او (ص ۸۶)، مفاهیم و

۱. التعریف، ص ۵۶.

۲. العقد الثمین، ج ۵، ص ۴۳۴: التاريخ و المورخون، ص ۵۱.

۳. البداية و النهایه، ج ۱۳، ص ۲۵۸: العبر، ج ۳، ص ۳۶۲: العقد الثمین، ج ۵، ص ۴۳۳.

۴. الوافی بالوفیات، ج ۱۳، ص ۲۲۴: السلوک، ج ۲، ص ۲۰۹.

۵. العقد الثمین، ج ۵، ص ۴۳۳: التحفة اللطیفة، ج ۵، ص ۳۶۲-۳۶۳.

۶. التعریف، ص ۱۰، ۱۷، ۲۰، ۲۲.

۷. تحقیق النصره، ص ۲۶-۲۷، ۹۴، ۱۰۱، ۱۰۳-۱۰۴، ۱۱۱.

۸. وفاء الوفاء، ج ۱، ص ۹۴، ج ۲، ص ۱۰۷، ۱۱۸، ۱۲۹، ۲۹۸، ۳۰۹.

۹. التحفة اللطیفة، ج ۴، ص ۳۶۲: ج ۵، ص ۱۰۲، ۵۳۸-۵۳۹.

(برای نمونه: ص ۶۶، ۶۹-۷۰)

آداب و احکام زیارت قبور، به ویژه قبرستان بقیع و شهیدان اُحُد، از دیگر مطالب کتاب است که ابن عساکر احکام آن را بر پایه مذهب شافعی آورده است. (برای نمونه: ص ۹۵، ۱۰۱، ۱۰۹) او زیارت اهل قبور و به ویژه بقیع را هر روز، مخصوصاً جمعه، از مستحبات و اعمال پر فضیلت دانسته (ص ۹۵-۹۶)؛ اما تبرک جستن و بوسیدن و طواف قبر را بدعت و حرام شمرده است. (ص ۶۶-۶۷) او مشاهدات خود از قبه‌های بقیع، از جمله قبه عباس بن عبدالمطلب، مالک بن انس، عقیل، عثمان و چهار امام معصوم علیهم‌السلام آورده و به قدمت و بلندی آن‌ها اشاره کرده است. (ص ۱۰۵)

مباحث پیرامونی پرشمار در کتاب دیده می‌شود؛ مانند سرگذشت منبر و رویداد جَدْع (ص ۸۵-۹۴)، ابولبابه، روایت «فاطمة بضعة منی» و حکم حرمت سب حضرت فاطمه علیها‌السلام (ص ۱۲۳-۱۲۴)، سخن درباره جای مرقد حضرت فاطمه علیها‌السلام (ص ۱۰۱، ۱۱۱)، جواز و بلکه استحباب طلب شفاعت از حضرت رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و توسل به ایشان و تجدید توبه در مرقد نبوی (ص ۵۸-۶۰) و برشمردن صحابه و مشاهیری که در بقیع دفن شده‌اند. (ص ۱۰۵-۱۰۸)

۲. چگونگی و تاریخ وفات پیامبر و

وصف دفن و کفن و مرقد او: نویسنده به

تصریح خود، این فصل را از باب احترام پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم گشوده است (ص ۱۴۷) که مهم‌ترین مباحث آن عبارتند از: بیماری پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و زمان و مکان رحلت ایشان که ضمن آن، از فضیلت‌های عایشه و ابوبکر بسیار سخن رفته است، رفتار صحابه در مواجهه با این رخداد (ص ۱۷۷)، نوحه‌خوانی و شعرسرایی اطرافیان و نزدیکان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از جمله حضرت زهرا علیها‌السلام (ص ۲۳۴)، اوصاف ظاهری و سخنانی در چگونگی قبر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، ابوبکر و عمر. (ص ۲۴۹-۲۶۵)

◀ **چاپ‌ها:** نخستین بار حسین محمد علی شکری کتاب را در شرکت دار الارقم بن ابی‌ارقم لبنان با ۲۰۰ صفحه در قطع وزیری و با استفاده از دو نسخه خطی در سال ۱۴۱۷ق. چاپ کرد. بار دیگر مصطفی عمار آن را در مرکز بحوث و دراسات مدینه به سال ۱۴۲۶ق. در ۳۷۶ صفحه در قطع وزیری و با استفاده از یک نسخه خطی تصحیح و چاپ نمود. او افزون بر این نسخه، به منابعی که ابن عساکر از آن‌ها گزارش کرده، مراجعه و گزارش وی را با آن‌ها سنجیده است. (ص ۵۶، «مقدمه»)

◀ منابع

البدایة و النهایة: ابن کثیر (م. ۷۷۴ق.)، به کوشش علی محمد و عادل احمد، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق؛ التاریخ و المورخون بمکه: محمد حبیب الهیله، مکه، مؤسسه

إتحاف الوری بأخبار امّ القرى:

کهن ترین کتاب سال شمار تاریخ محلی مکه، نوشته عمر بن فهد مکی شافعی (م. ۸۱۲- ۸۸۵ق.)^۱

بیشتر منابع از این کتاب با همین عنوان نام برده اند^۲؛ ولی برخی دیگر با تعبیری همانند *ذیل علی تاریخ مکه الفاسی* از آن یاد کرده اند^۳ که نشان می دهد این کتاب تکملة *شفاء الغرام** ابو عبدالله فاسی (م. ۸۳۲ق.) است. عمر بن محمد بن محمد بن محمد بن فهد، از محدثان و مورخان بزرگ^۴ خاندان مشهور بنی فهد* است. نام او محمد بوده؛ ولی بیشتر وی را عمر می گفته اند. لقب او نجم الدین و کنیه اش ابوالقاسم و همچون دیگر عالمان خاندانش به ابن فهد مشهور است.^۵ بر پایه سخن خود وی، نسب او به محمد بن حنفیه می رسد و از این رو، به او و دیگر اعضای خاندانش نسبت های علوی، قرشی و هاشمی داده اند. سخنی دیگر، نسب او را به عتبه بن ابی لهب می رساند.^۶ در سده های ۸-۱۰ق.

الفرقان، ۱۹۹۴م؛ التحفة اللطيفة: شمس الدین السخاوی (م. ۹۰۲ق.)، به کوشش عبدالله بن عباس و دیگران، السعودیه، مرکز دراسات المدینة، ۱۴۲۹ق؛ تحقیق النصره بتلخیص معالم دار الهجره: ابی بکر بن الحسین المراغی (م. ۸۱۶ق.)، بیروت، المكتبة العلمية، ۱۴۰۱ق؛ التعریف بما آتست الهجرة من معالم دار الهجره: محمد بن احمد المطری (م. ۷۴۱ق.)، بیروت، المكتبة العلمية، ۱۴۰۲ق؛ السلوک لمعرفة دول الملوك: المقریزی (م. ۸۴۵ق.)، به کوشش محمد عبدالقادر، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق؛ شذرات الذهب: عبدالحی بن العماد (م. ۱۰۸۹ق.)، بیروت، دار الفکر، ۱۴۲۱ق؛ العبر فی اخبار من غبر: الذهبی (م. ۷۴۸ق.)، به کوشش محمد بن السعید، بیروت، دار الکتب العلمیه؛ العقد الثمین: محمد الفاسی (م. ۸۳۲ق.)، به کوشش فؤاد سیر، مصر، الرسالة، ۱۴۰۶ق؛ عقد الجمال فی تاریخ اهل الزمان: بدر الدین محمود العینی (م. ۸۵۵ق.)، به کوشش محمد امین، مرکز تحقیق التراث، جامعة القاهرة، ۱۴۰۸ق؛ ملء العیبة بما جمع بطول الغیبه: محمد بن عمر ابن رشید الفهری السبئی (م. ۷۲۱ق.)، به کوشش محمد الحیب، دار الغرب الاسلامی، ۱۴۰۸ق؛ الوافی بالوفیات: الصفدی (م. ۷۶۴ق.)، دار الفکر، ۱۴۲۵-۱۴۲۶ق؛ وفاء الوفاء: السمهودی (م. ۹۱۱ق.)، به کوشش محمد عبدالحمید، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۲۰۰۶م؛ وفيات الاعیان: ابن خلکان (م. ۶۸۱ق.)، به کوشش احسان عباس، بیروت، دار صادر.

سید مجتبی حسینی

۱. الضوء اللامع، ج ۶ ص ۱۳۱؛ بلوغ القرى، ج ۱ ص ۷۹؛ كشف الظنون، ج ۱ ص ۷.
 ۲. بلوغ القرى، ج ۱ ص ۷۹؛ كشف الظنون، ج ۱ ص ۷.
 ۳. الضوء اللامع، ج ۶ ص ۱۲۸؛ البدر الطالع، ج ۱ ص ۳۴۹.
 ۴. الاعلام باعلام بيت الله الحرام، ص ۹.
 ۵. الضوء اللامع، ج ۶ ص ۱۲۶.
 ۶. نظم العقیان، ص ۱۷۰-۱۷۱.